

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право
УДК 343.77:349.41

Клочко Альона Миколаївна

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин
Сумський національний аграрний університет;
науковий співробітник кафедри кримінального права та процесу
Університет Невшатель (UniNE, Швейцарія)*

Klochko Alona

*Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of International Relations
Sumy National Agrarian University;
Researcher of the Department of Criminal Law and Procedure
University of Neuchâtel (UniNE, Switzerland)
ORCID: 0000-0002-9596-6814*

Кішінець Юлія Андріївна

*здобувач ступеня доктора філософії кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету*

Kishinets Yuliia

*Candidate for the degree of Doctor of Philosophy of the
International Relations Department
Sumy National Agrarian University*

**СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ В НАУЦІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-
ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ СФЕРИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В
УКРАЇНІ**

**СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В НАУКЕ ПРОБЛЕМЫ
УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ СФЕРЫ ЗЕМЕЛЬНЫХ
ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ**

**THE STATE OF RESEARCH IN SCIENCE PROBLEMS OF CRIMINAL
AND LEGAL PROTECTION SPHERE OF LAND RELATIONS IN
UKRAINE**

Анотація. У статті приведено огляд тенденцій кримінально-правової охорони сфери земельних відносин в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. Акцентовано на тому, що певні обмеження є ефективними для мінімізації несприятливих наслідків, що можуть бути спричинені як криміналізацією сфери земельних відносин так і супутніми проблемами такими як: потребами встановлення або зміни цільового призначення земельних ділянок; необхідністю розмінування земель сільськогосподарського призначення; мінімізацією корупційних ризиків обумовлених прийняттям нового законодавства. Акцентовано на трьох основних факторах, які зумовлюють потребу створення інституту кримінально-правової охорони сфери земельних відносин в Україні: здобуття статусу кандидата в ЄС, відновлення стабільного функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення для нормалізації економіки, відновлення якості сільськогосподарських земель у період післявоєнної реабілітації України. Надання Україні статусу кандидата в ЄС зумовило необхідність подолання ряду внутрішніх проблем, таких як посилення боротьби із корупцією, зокрема у сфері земельних відносин. Встановлено, що вчинення кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку впливає на земельні правовідносини в Україні за рахунок пошкодження ґрунтово-рослинного покриву природних територій і сільськогосподарських угідь, що робить відповідні землі малопридатними для посівних робіт. Наголошено на тому,

що прояви корупції у сфері земельних відносин залишаються на високому рівні у поточному році, не дивлячись на певну позитивну динаміку у порівнянні з минулорічними показниками. Акцентовано на тому, що самовільні заняття земельних ділянок та корупційні правопорушення у сфері земельних відносин в період воєнного стану набули певного поширення. Тому окрім кримінально-правових засобів для протидії таким кримінальним правопорушенням важливе значення має громадський контроль.

Ключові слова: *кримінально-правова охорона, сфера земельних відносин, правовий режим воєнного стану, земельна реформа.*

Summary. *The article provides an overview of trends in the criminal law protection of land relations in Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law. Emphasis is placed on the fact that certain restrictions are effective in minimizing adverse consequences that may be caused by both the criminalization of the field of land relations and related problems, such as: the need to establish or change the purpose of land plots; the necessity of demining agricultural lands; minimization of corruption risks caused by the adoption of new legislation. Emphasis is placed on three main factors that determine the need for the creation of an institute of criminal law protection of land relations in Ukraine: obtaining the status of a candidate in the EU, restoring the stable functioning of the agricultural land market for the normalization of the economy, restoring the quality of agricultural land during the post-war rehabilitation of Ukraine. Granting Ukraine the status of a candidate for the EU made it necessary to overcome a number of internal problems, such as strengthening the fight against corruption, in particular in the field of land relations. It has been established that the commission of criminal offenses against peace, human security and international legal order affects land legal relations in Ukraine due to damage to the soil and vegetation cover of natural territories and agricultural*

lands, which makes the corresponding land unsuitable for sowing. It was emphasized that manifestations of corruption in the field of land relations remain at a high level in the current year, despite certain positive dynamics compared to last year's indicators. Emphasis is placed on the fact that arbitrary occupation of land plots and corruption offenses in the field of land relations during the period of martial law became somewhat widespread. Therefore, in addition to criminal legal means to counter such criminal offenses, public control is important.

Key words: *criminal law protection, the sphere of land relations, the legal regime of martial law, land reform.*

Постановка проблеми. В умовах правового режиму воєнного стану в Україні виникла нагальна необхідність якнайшвидше врегулювати та захистити ті сфери суспільних відносин, які найбільше піддаються як внутрішнім так і зовнішнім загрозам, а розбалансування у функціонуванні яких може призвести до нівелювання результатів проведених реформ та посилити загрози національній безпеці держави. Так, військова агресія росії поставила під загрозу стабільного функціонування всі сфери суспільних відносин, зокрема й сферу земельних відносин в Україні. Незаконне вторгнення на територію України, детермінувало не одну, а цілий комплекс проблем у сфері земельних відносин, починаючи від необхідності розмінування земельних ділянок до втрати зацікавленості потенційних іноземних інвесторів до ринку землі в Україні, як мінімум на період дії правового режиму воєнного стану та фактичного забезпечення безпеки використання земель сільськогосподарського призначення. Постає необхідність невідкладного прийняття забезпечувального законодавства спрямованого на недопущення зловживань та вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин на фоні активізації злочинності проти основ національної безпеки України, кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби, кримінальних

правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. В таких умовах з боку законодавця потребується системний підхід та певний перегляд пріоритетів функціонування сфери земельних відносин, спрямований насамперед як на їх захист, недопущення зловживань так і на забезпечення їх функціонування та прав усіх суб'єктів земельних відносин. З боку науковців виникає необхідність аналізу стану дослідження в науці проблеми забезпечення безпеки функціонування сфери земельних відносин в умовах правового режиму воєнного стану, а також аналізу кримінально-правової політики держави, перспектив та тенденцій кримінально-правової охорони сфери земельних відносин.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Питання кримінально-правової охорони сфери земельних відносин вже були предметом досліджень у правовій доктрині України та у певній мірі висвітлювалися у наукових публікаціях зарубіжних вчених. Вагомим внеском у розроблення вказаної проблематики є докторська дисертація Р.О. Мовчана, який запропонував авторську концепцію кримінально-правового забезпечення охорони земельних відносин [1]. О.О. Дуроров досліджував проблеми кваліфікації самовільного заняття земельної ділянки та самовільного будівництва, а також питання, які постали перед законом України про кримінальну відповідальність в контексті скасування мораторію на землі сільськогосподарського призначення [2, с. 151; 164]. О. А. Шомпол звертає увагу на виниклі еколого-правові проблеми, які сформувалися в контексті впливу військових дій на якість ґрунтів. При цьому автор розглядає відповідну проблематику через призму кримінальних правопорушень проти довкілля та кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (наприклад, щодо обрахування шкоди, спричиненої внаслідок екоциду відповідно до ст. 441 КК України) [3, с. 484]. А. М. Шульга проводив аналіз підстав криміналізації окремих діянь, що вчинюються щодо земельних ресурсів, акцентуючи на

тому, що ключовим чинником соціально-правової зумовленості кримінально-правової заборони посягань на земельні ресурси є саме міжнародно-правовий, що міститься в порівнянні норм кримінального законодавства України з досвідом зарубіжних держав [4]. Серед зарубіжних науковців Vladislavs Vesperis досліджував актуальні проблеми аграрного ринку землі у Латвії, акцентуючи на тому що на ситуацію на сільськогосподарських угіддях впливає багато факторів ринку, з яких лише частина безпосередньо пов'язана з економічною ситуацією в сільському господарстві і аграрною політикою [5]. Звичайно, що наукові дослідження у сфері земельних відносин не обмежуються лише здобутками зазначених авторів. Більш того стан дослідження кримінально-правової охорони сфери земельних відносин в Україні в умовах правового режиму воєнного стану потребує переосмислення та оптимізації з урахуванням потреби післявоєнної реабілітації та відновлення України. У зв'язку з цим виникає необхідність проведення поглиблених наукових досліджень інституту кримінально-правової охорони сфери земельних відносин та його перегляду в контексті запобігання кримінальним правопорушенням та певної гармонізації з новоприйнятим законодавством, що забезпечує державне регулювання у сфері земельних відносин в умовах воєнного стану.

Метою наукової статті аналіз стану дослідження в науці проблеми кримінально-правової охорони сфери земельних відносин в Україні в умовах правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Земля України є важливим ресурсом економічної та і національної безпеки держави. Ст. 13 Конституції України встановлює, що земля є об'єктом права власності Українського народу, а ст. 14 Конституції містить твердження, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [6]. Тож важливість охорони земель, зокрема й земель сільськогосподарського призначення, які є засобом виробництва та джерелом прибутку в аграрній

сфері не викликає сумнівів. Потреба проведення аналізу стану дослідження в науці питання кримінально-правової охорони сфери земельних відносин на теперішній час обумовлюється декількома причинами. Зокрема, 17 червня 2022 року Єврокомісія рекомендувала надати Україні статус кандидата на членство в ЄС, а 23 червня 2022 року Європарламент прийняв резолюцію про негайне надання статусу кандидата в ЄС для України. Проте певні вимоги були визначені як передумови вступу України до ЄС у майбутньому. Одним із пріоритетів серед інших є посилення боротьби з корупцією [7]. В цьому контексті необхідно звернути увагу на корупційні прояви у сфері земельних відносин в Україні та належну правову оцінку цим діями.

В рамках досліджень програми USAID з аграрного і сільського розвитку -АГРО¹ за допомогою методу опитування частина респондентів малого та середнього бізнесу в агросекторі (ММСП) висловили думку, що корупція у земельних відносинах є масштабною або досить поширеною, однак знизилась в 2022 році у порівнянні з 2021роком з 65% до 56%. До найбільш поширених видів корупції у сфері земельних відносин належить: затягування процедур у часі та створення штучних проблем. Упродовж 2022 року 35 % опитаних осіб мали проблеми з потребами отримання витягів з Державного земельного кадастру. Окрім зазначеного було встановлено, що корупційні прояви мали місце під час приватизації земельних ділянок у 40% у 2022 на відміну 34% у 2021році [8] .

Важливість викорінення корупції, правосуддя, верховенства права та боротьби з корупцією також обговорювалася під час Конференції відновлення України (URC2022) у липні 2022 року в Лугано (Швейцарія) [9].

¹ Програма USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО) . URL: <https://organic-platform.org/usaaid-agro/>

Необхідно зазначити, що з 2007 році у ЄС було запроваджено the Instrument for Pre-accession Assistance (IPA) - передвступний інструмент [10]. Фактично IPA це засобом, за допомогою якого ЄС надає як технічну так і фінансову допомогу державам-кандидатам. Така допомога для України буде реалізована в рамках програми the Instrument For Pre-Accession Assistance For Rural Development (IPARD) [11], спрямованої на розвиток сталого сільськогосподарського сектора та сільських територій, узгодження аграрної політики України із аграрною політикою ЄС.

Повноцінне функціонування ринку земель сільсько-господарського призначення для нормалізації економіки має істотне значення. В цьому контексті виникає необхідність усвідомлення стану функціонування ринку землі в Україні в період дії правового режиму воєнного стану. Згідно даних Міністерства аграрної політики та продовольства України за період війни з 24 лютого станом на 15 листопада 2022 року в Україні укладено понад 31 000 земельних угод [12].

Це свідчить про те, що навіть в умовах воєнного стану ринок земель сільськогосподарського призначення продовжує функціонувати, однак не викликає сумнівів, що у мирний час його функціонування було би більш активним. Це також підтверджує М. Дмитрасевич, який пов'язує факт того, що понад 51 000 угод купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення не відбулася, а землевласники недоотримали 4,2 мільярдів грн саме з військовими подіями в Україні [13]. При цьому не прослідковується особливих тенденцій щодо бажання орендодавців здійснювати продаж земельних ділянок у зв'язку з очікуванням підвищення їх вартості у майбутньому. Однак ці очікування можуть бути дещо примарними.

Серед кримінальних правопорушень, які вчинюються в умовах правового режиму воєнного стану та у певній мірі пов'язані із сферою земельних відносин необхідно констатувати велику кількість злочинів проти довкілля та проти миру, безпеки людства та міжнародного

правопорядку. З урахуванням масовості вчинення цих діянь в період правового режиму воєнного стану вони кваліфікуються за ст. 441 Кримінального кодексу України «Екоцид» та ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни» (далі-КК України) [14]. Така кваліфікація є цілком коректною у зв'язку з розміщенням відповідних кримінально-правових норм у розділі XX КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Це також дозволить надати належну правову оцінку відповідним злочинам на міжнародному рівні. Бойові дії, влучення снарядів у підприємства, нафтобази залишають після себе відпрацьовану зброю, розлите паливо, хімічні речовини. Відбувається істотне пошкодження ґрунтово-рослинного покриву природних територій і сільськогосподарських угідь, тож придатність таких земель для сільського господарства у найближчому майбутньому ставиться під великий сумнів. Це спричинює неабиякі збитки для орендодавців, оскільки та таких сільськогосподарських угіддях не можливо проводити посівні роботи. Згідно даних Державної екологічної інспекції України, станом на 30 листопада 2022 року внаслідок збройної агресії забруднено 291 826 950 м² та засміченими є 8 099 793 440 м² українських земель, сума спричиненої шкоди становить 448,9 млрд грн [15].

Іншою проблемою, яка безпосередньо пов'язана з кримінально-правовою охороною земельних відносин є самовільні заняття земельних ділянок (ст. 197 КК України). Не дивлячись на те, що процедура надання земель, а також зміни їх цільового призначення в період воєнного стану є спрощеною, окремі особи користуючись ситуацією намагаються відшукати в ній особистий інтерес. Наприклад, у вересні 2022 року один з районних судів України виніс вирок з обвинувачення громадянина у вчиненні кримінального правопорушення, кваліфікованого за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Було встановлено, що

громадянин К. самовільно зайняв земельну ділянку з метою отримання прибутку у спосіб вирощування сільгосппродукції, що заподіяно матеріальну шкоду інтересам територіальної громади на суму 413 591,60 грн. Судом було призначене покарання у вигляді штрафу в розмірі 250 НМДГ (4250 грн). Окрім цього було стягнуто на користь держави штраф за шкоду, заподіяну внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, на суму 413 591,60 грн [16]. Одним із засобів протидії відповідним кримінальним правопорушенням в умовах правового режиму воєнного стану є інструменти державного та громадського контролю. Головним суб'єктом державного контролю за використанням та охороною земель усіх форм власності та категорій є центральний орган виконавчої влади – Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. Відповідно до ст. 190 Земельного кодексу України, здійснення громадського контролю за використанням та охороною земель покладено на відповідних громадських інспекторів, які призначаються в установленому порядку. Ефективність такого контролю пов'язана, насамперед, із необхідністю викорінення корупційних факторів та ризиків діяльності самих громадських інспекторів (які забезпечують громадський контроль), адже в умовах правового режиму воєнного стану діяльність всіх громадян України, зокрема, під час виконання ними їх службових повноважень, потребує усвідомлення значущості подолання корупційних правопорушень (у тому числі й у сфері земельних відносин). Це обумовлено необхідністю виконання завдань, пов'язаних з наданням Україні статусу кандидата в ЄС. Очевидно, що система суб'єктів протидії кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин не обмежується виключно інструментами державного та громадського контролю.

Слід зазначити, що у проєкті нового КК України станом на 29.09.2022 року також не передбачено самостійного інституту кримінально-правової охорони земельних відносин, а Розділ 6.5, що розміщений у Книзі шостій

Особливої частини проєкту КК України «Кримінальні правопорушення проти економіки» та має назву «Кримінальні правопорушення проти порядку використання і захисту природних ресурсів» [17]. В контексті цього розділу земля є предметом кримінальних правопорушень проти порядку використання і захисту природних ресурсів, однак мова не йде про сферу земельних відносин, що має бути визначена як пріоритетна сфера кримінально-правової охорони у найближчій перспективі. Усвідомлюючи те, що для відповідних пропозицій у проєкті КК України були взяті за основу кримінальні кодекси окремих держав ЄС, вважаємо це цілком виправданим. Проте, з іншої сторони ринок земель сільськогосподарського призначення у державах ЄС сформувався значно раніше ніж в Україні, що було встановлено у раніше проведених нами наукових дослідженнях. За цих обставин, очевидно, що всі можливі засоби захисту сфери земельних відносин у відповідних державах були застосовані раніше (в тому числі й засоби кримінально-правової охорони). Однак для України захист сфери земельних відносин з урахуванням обраних напрямків євроінтеграції, відновлення та відносно «молодого» ринку земель сільськогосподарського призначення має бути у пріоритеті.

Висновки. Стан дослідження в науці проблеми кримінально-правової охорони сфери земельних відносин в Україні потребує певного оновлення. Констатуємо важливість вже раніше проведених досліджень вітчизняними вченими, необхідно прийняти до уваги той факт, що вони були спрямовані насамперед на забезпечення функціонування сфери земельних відносин без урахування наслідків військових дій та тенденції, зумовлених наданням Україні статусу кандидата до ЄС. Сучасні дослідження кримінально-правової охорони сфери земельних відносин повинні бути націлені на вироблення механізмів мінімізації суспільно-небезпечних наслідків військових подій, недопущення корупційних зловживань у сфері земельних відносин та вироблення стратегії реабілітації ринку земель

сільськогосподарського призначення у період відновлення України після припинення дії правового режиму воєнного стану. Таким чином, зазначене вище, дає нам змогу дійти висновку про появу нових проблемних питань та потреби посилення кримінально-правової охорони сфери земельних відносин в Україні, що потребує проведення подальших поглиблених наукових досліджень у цьому напрямку.

Література

1. Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2020.
2. Дудоров Олександр. Кримінально-правові проблеми сучасної України (вибрані праці). Київ : Ваіте, 2022. 632 с.
3. Шомпол О. А. Еколого-правові проблеми в умовах воєнного стану // Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня – 13 червня 2022 року. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 483-486.
4. Шульга А. М. Чинники криміналізації посягань на земельні ресурси України в сучасних умовах. Нове українське право. 2022. №1. С. 166-171.
5. Vesperis V. Actual problems of agricultural land market in Latvia. Baltic surveying. 2015. P. 7-13.
6. Конституція України: Основний Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
7. European Council meeting (23 and 24 June 2022) – Conclusions. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco->

conclusions-en.pdf?fbclid=IwAR06sBgyr5Ss1owQB6oUo-
SiqBZpB56e8iogkBNB1wUZfCr0-tcNiflh_uY

8. Прояви корупції в земельних питаннях у 2022 році знизились на 4%.
URL:https://galinfo.com.ua/news/proyavy_koruptsii_v_zemelnyh_pytannyah_u_2022_rotsi_znyzylys_na_4_389068.html
9. Ukraine Recovery Conference (URC2022) in Lugano. URL:
<https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/fdfa/aktuell/dossiers/alle-dossiers/urc2022-lugano.html>
10. An official website of the European Union. Overview - Instrument for Pre-accession Assistance. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/overview-instrument-pre-accession-assistance_en
11. An official website of the European Union. Overview of EU pre-accession assistance for rural development (IPARD). URL: https://agriculture.ec.europa.eu/international/international-cooperation/enlargement/pre-accession-assistance/overview_en
12. Міністерство аграрної політики та продовольства України. За період війни в Україні укладено понад 25 тис. земельних угод. URL: <https://minagro.gov.ua/news/za-period-vijni-v-ukrayini-ukladeno-ponad-31-tis-zemelnih-ugod>
13. Урядовий кур'єр. Газета Кабінету Міністрів України. Ринок землі успішно працює попри війну. 29 липня 2022р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/rinok-zemli-uspishno-pracyuye-popri-vijnu/>
14. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. Ст. 438, 441.

15. В Україні 20% сільськогосподарських земель зазнали деградації через війну. URL: <https://eco.rayon.in.ua/news/557903-v-ukraini-20-silskogospodarskikh-zemel-zaznali-degradatsii-cherez-viynu>.
16. Головбук. За самовільне зайняття 120 га землі суд стягнув понад 400 тис. грн. URL: <https://buhplatforma.com.ua/news/58023-za-samovilne-zaunyattya-120-ga-zemli-sud-styagnuv-ponad-400-tis-grn>
17. Кримінальний кодекс України. Контрольний текст (станом на 29.09.2022 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/09/29/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-29-09-2022.pdf>

References

1. Movchan R.O. Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny u sferi zemelnykh vidnosyn. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora yurydychnykh nauk za spetsialnistiu 12.00.08 – kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv, 2020.
2. Dudorov Oleksandr. Kryminalno-pravovi problemy suchasnoi Ukrainy (vybrani pratsi). Kyiv : Vaite, 2022. 632 s.
3. Shompol O. A. Ekoloho-pravovi problemy v umovakh voiennoho stanu // Osvitnii protses v umovakh voiennoho stanu v Ukraini : materialy vseukrainskoho naukovo-pedahohichnoho pidvyshchennia kvalifikatsii, 3 travnia – 13 chervnia 2022 roku. Odesa : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2022. S. 483-486.
4. Shulha A. M. Chynnyky kryminalizatsii posiahan na zemelni resursy Ukrainy v suchasnykh umovakh. Nove ukrainske pravo. 2022. №1. S. 166-171.
5. Vesperis V. Actual problems of agricultural land market in Latvia. Baltic surveying. 2015. P. 7-13.

6. Konstytutsiia Ukrainy: Osnovnyi Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141.
7. European Council meeting (23 and 24 June 2022) – Conclusions. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf?fbclid=IwAR06sBgyr5Ss1owQB6oUo-SiqBZpB56e8iogkBNB1wUZfCr0-tcNIfh_uY
8. Proiavy koruptsii v zemelnykh pytanniakh u 2022 rotsi znyzyls na 4%. URL: https://galinfo.com.ua/news/proyavy_koruptsii_v_zemelnyh_pytannyah_u_2022_rotsi_znyzyls_na_4_389068.html
9. Ukraine Recovery Conference (URC2022) in Lugano. URL: <https://www.eda.admin.ch/eda/en/fdfa/fdfa/aktuell/dossiers/alle-dossiers/urc2022-lugano.html>
10. An official website of the European Union. Overview - Instrument for Pre-accession Assistance. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/overview-instrument-pre-accession-assistance_en
11. An official website of the European Union. Overview of EU pre-accession assistance for rural development (IPARD). URL: https://agriculture.ec.europa.eu/international/international-cooperation/enlargement/pre-accession-assistance/overview_en
12. Ministerstvo aharnoi polityky ta prodovolstva Ukrainy. Za period viiny v Ukraini ukladeno ponad 25 tys. zemelnykh uhod. URL: <https://minagro.gov.ua/news/za-period-vijni-v-ukrayini-ukladeno-ponad-31-tis-zemelnih-ugod>
13. Uriadovyi kurier. Hazeta Kabinetu Ministriv Ukrainy. Rynok zemli uspishno pratsiuie popry viinu. 29 lypnia 2022r. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/rinok-zemli-uspishno-pracyuye-popry-vijnu/>

14. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 2001. № 25–26. St. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. St. 438, 441.
15. V Ukraini 20% silskohospodarskykh zemel zaznaly dehradatsii cherez viinu. URL: <https://eco.rayon.in.ua/news/557903-v-ukraini-20-silskogospodarskikh-zemel-zaznali-degradatsii-cherez-viynu>.
16. Holovbukh. Za samovilne zainiattia 120 ha zemli sud stiahnuv ponad 400 tys. hrn. URL: <https://buhplatforma.com.ua/news/58023-za-samovilne-zaynyattya-120-ga-zemli-sud-styagnuv-ponad-400-tis-grn>
17. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Kontrolnyi tekst (stanom na 29.09.2022 roku). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/09/29/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-29-09-2022.pdf>